

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ SINTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Giriş. Söz birləşməsi sintaksis bəhsində öyrənilən mövzulardan biridir. Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi əsasında formalaşan sintaktik vahiddir [5, s. 35]. Söz birləşmələrinin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, söz birləşmələri "sərbəst" və "sabit" birləşmələr adı ilə iki böyük qrupa ayrılır. Söz birləşmələrinin hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi, mənası vardır.

Sərbəst birləşmələr əsil qrammatik birləşmələr olub, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyektidir [2, s. 43]. Belə birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin əsas mənasına təsir etmir: gözəl insan, əhəmiyyətli fənn, maraqlı səyahət, ağılı faydası, sinifdə oxuyan və s.

Sabit birləşmələr isə belə sərbəstliyə malik olmur, onlar dilin inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir; dildə hazır şəkildə mövcud olur. Belə birləşmələri əmələ gətirən söz öz əvvəlki mənalardan az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənalari birləşmənin ümumi mənası fonunda itir. Bu sözlər birləşmə daxilində ümumi bir məna, bir məfhum ifadə edirlər: çıxəyi çırtlamaq, ürəyi ağzına gəlmək, dilotu yemək, ağzına su alıb oturmaq, özünü itirmək və s.

Sabit birləşmələr leksik birləşmələrdir, ona görə də onlar söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimə daxil olmur. Sintaksisdə söz birləşmələrindən bəhs edərkən yalnız sərbəst söz birləşmələri nəzərdə tutulur.

Əsas hissə. Söz birləşmələri əsas tərəfin - ikinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki yerə ayrılır: ismi birləşmələr və feili birləşmələr.

İsmi birləşmələrin əsas tərəfi adlarla - isim, sifət, say, əvəzlik və zərflərlə ifadə olunur.

İsmi birləşmələr iki yolla əmələ gəlir: 1) analitik yolla; 2) sintetik yolla. Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə xüsusi şəkildən istifadə olunmur. Belə birləşmələrə aiddir: sevimli tələbə, həyatı an, savadlı müəllim və s.

Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində bəzən köməkçi nitq hissələrindən də - qoşmalardan istifadə edilir: Murad kimi dost, iş üçün alət və s. Sintetik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə şəkildən əsas vasitə hesab olunur. İsmi birləşmələrin böyük bir qismi bu yolla əmələ gəlir: sinfin çoxu, dağın ətəyi, kitabın vərəqləri və s.

İsmi birləşmələr iki böyük qrupa ayrılır:

1. Təyini söz birləşmələri;
2. Qeyri-təyini söz birləşmələri

Təyini söz birləşmələrinin üç növü var:

- a) birinci növ təyini söz birləşmələri;
- b) ikinci növ təyini söz birləşmələri;
- c) üçüncü növ təyini söz birləşmələri.

Birinci növ təyini söz birləşmələri analitik yolla əmələ gələn söz birləşmələridir, heç bir qrammatik-morfoloji əlamətdən istifadə edilmir: yaxşı həyat, maraqlı insan, gözəl üz, dünənki hadisə və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi heç bir qrammatik-morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkildə işlənilir: sinif rəhbəri, kitab üzü, dost işi, kənd həyatı və s. Burada görünür ki, ikinci növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır. Biz, əsasən, ikinci növ təyini söz birləşmələrini üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə də çevirə bilərik: dost işi – dostun işi, kitab üzü – kitabın üzü və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkildə işlənilir, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkildə işlənilir: Bakının gözəlliyi, müəllimin tərzi, onun həyatı və s.

Sintaktik əlaqələr iki formada təzahür edir: 1. Tabelilik əlaqəsi; 2. Tabesizlik əlaqəsi. Tabesizlik əlaqəsi tabesiz mürəkkəb cümlələr və həmcins üzvlər arasında olur. Tabelilik əlaqəsi 3 formada özünü göstərir: 1. Yanaşma əlaqəsi; 2. Uzlaşma əlaqəsi; 3. İdarə əlaqəsi.

Yanaşma əlaqəsinin yaranması üçün heç bir formal-qrammatik vasitə iştirak etmir. I növ təyini söz birləşmələri arasında yanaşma əlaqəsi olur. Məsələn: daş ev, torpaq yol, tənbel şagird, parlaq ulduz, on qələm, belə iş, hansı kitab, döyünən ürək, görünən göz və s.

daş → ev

torpaq → yol

on → qələm və s.

Burada birinci tərəflər yanaşma əlaqəsinin asılı, ikinci tərəflər isə əsas tərəfi hesab olunur.

Uzlaşma əlaqəsi şəxsə və kəmiyyətə görə olur. Azərbaycan dilində şəxsə görə uzlaşma daimi xarakter daşıyır və heç vaxt pozulmur: mən dedim, sən danışsən və s. Kəmiyyətə görə uzlaşma III şəxsin cəmində bəzən pozula bilər: Uşaqlar oynayır - Uşaqlar oynayırlar.

Uzlaşma əlaqəsi atributiv birləşmələrdə mənsubiyyət şəkildə vasitəsi ilə yaranır. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma bütün şəxslərə, ikinci növ təyini söz birləşməsində isə yalnız üçüncü şəxsə görədir: mənim həyatım, onun dərsi, bizim söhbətimiz, məktəb direktoru, kolxoz sədri və s.

mənim ← həyatım
onun ← dərsi
məktəb ← direktoru

Burada birinci tərəflər uzlaşma əlaqəsinin əsas, ikinci tərəflər isə asılı tərəfi hesab olunur.

İdarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur.

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında idarə əlaqəsi özünü göstərir. Əvvəllər ikinci növ təyini söz birləşmələri arasında hal şəkilçisi olmadığı üçün idarə əlaqəsi olduğu göstərilməsə də, hal-hazırda idarə əlaqəsi olduğu göstərilir (asılı tərəf qeyri-müəyyən ziyəlik halda olduğu üçün): sinif rəhbəri, dost sözü, ata sözləri və s.

sinif → rəhbəri
dost → sözü
ata → sözləri

İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında təkcə idarə əlaqəsi yox, həm də uzlaşma əlaqəsi olduğunu qeyd etmişdik. O zaman bu birləşmələr arasında iki əlaqənin olduğunu vurğulaya bilərik:

sənin → həyatın (idarə əlaqəsi)
sənin ← həyatın (uzlaşma əlaqəsi)

Bundan başqa, idarə əlaqəsi təkcə təyini söz birləşmələri arasında yox, feili birləşmələr arasında da özünü göstərir: kitabı oxumaq, dərsi dinləyən, sinfə gedəndə və s. Göründüyü kimi, idarə əlaqəsi məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkibləri arasında özünü göstərir.

Əsas hissəsi - tabeedicilərin sözü feillərdən ibarət olan birləşmələrə feili birləşmələr deyilir, məs.: dərslərini oxumaq, özünü düşünən, paltarları gələndə və s.

Azərbaycan dilində feili birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə - məsdər, feili sifət və feili bağlama ilə bağlıdır.

Birinci tərəfinin ifadə vasitəsinə görə feili birləşmələrin üç növü var:

1. "Ad+feil" formalı feili birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfi adlarla ifadə olunur: dərslərini oxumaq, kinoyla baxmaq, onu tanımaq və s.

Bu birləşmələr arasında hal şəkilçisi olduğundan idarə əlaqəsi özünü göstərir.

Dərslərini → oxumaq
Kinoyla → baxmaq
Onu → tanımaq.

Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: "Evlərinə getmək istəməirdi" [1. s. 259].

evlərinə → getmək "ad + feil" formalı birləşmədir, yəni də idarə əlaqəsi burada özünü göstərmiş olur.

2. "Feil+feil" formalı feili birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri feillərlə ifadə olunur: durub baxmaq, qorxub qaçmaq, qaçaraq getmək və s.

3. "Zərflər+feil" formalı feili birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfi zərflərlə ifadə olunur: tez gəlmək, birdən gülmək, kənara çəkilmək və s.

Tez → gəlmək
Birdən → gülmək

Bu birləşmələrdə yanaşma əlaqəsi özünü göstərir.

Feili birləşmələrdən məsdər, feili sifət və feili bağlama tərkibləri arasında yanaşma əlaqəsi özünü göstərir: dünən oxuyanda, maraqlı danışmaq, gözəl oxuyan və s.

Nəticə. Söz birləşmələri iki qrupa ayrılır: ismi birləşmələr və feili birləşmələr. Sintaktik əlaqələr həm söz birləşmələri, həm də cümlə daxilindəki sözlər arasında ola bilər. Sintaktik əlaqələr də iki yerə ayrılır tabelilik və tabesizlik əlaqələri. Tabelilik əlaqəsi üç qrupa ayrılır: 1. Uzlaşma; 2. İdarə; 3. Yanaşma əlaqəsi.

Həm ismi, həm də feili birləşmələr arasında tabelilik əlaqəsi özünü göstərir. Birinci növ təyini söz birləşmələri arasında yanaşma əlaqəsi olur. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsi olur. Məsdər tərkiblərində idarə və yanaşma əlaqəsini göstərmək mümkündür: evə getmək, gec getmək. Feili sifət tərkiblərində də eynilə həm idarə, həm də yanaşma əlaqəsini göstərə bilərik: səni çağırın, dünən çağırın. Feili bağlama tərkibləri də eynidir: dərslərini öyrənəndə, həvəslə öyrənəndə. Feili birləşmələr arasında subyekt əlaqəsi də olur: mən gələndə, biz oxuyan(vaxt), siz getməklə (düzəlməz) və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 416 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 424 s.
3. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. Bakı: Şərqi-Qərb, 2005, 408 s.
4. Həsənov Q. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADU nəşri, 1981, 83 s.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı Təhsil, 2007, 496 s.

Açar sözlər: sintaksis, söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, uzlaşma, idarə, yanaşma əlaqəsi

Key words: syntax, word combinations, syntactic relations, agreement, control, relation of approach

Ключевые слова: синтаксис, словосочетания, синтаксические отношения, соглашение, контроль, отношение приближения.

Summary

Word combination is one of the topics studied in syntax. A word combination is a syntactic unit formed on the basis of the semantic and grammatical combination of two or more independent words. Word formations are divided into two parts according to the means of expression of the main party - the second party: noun formations and verb formations. The main aspect of noun combinations is expressed by names - noun, adjective, number, pronoun and adverb. Noun combinations are divided into two large groups: 1. Definitive word combinations; 2. Non-defining phrases. There are three types of deterministic phrases: a) the first type of deterministic phrases; b) the second type of defining word combinations; c) third type of deterministic phrases. Syntactic relationships are manifested in two forms: 1. Subordination relationship; 2. Disobedience relationship. The relation of subordination occurs between subordinate compound sentences and members of the same gender. Subordination relationship manifests itself in 3 forms: 1. Approach relationship; 2. Reconciliation relationship; 3. Management relationship. No formal-grammatical means are involved for the formation of the relation of approach. A type I definition is an approach relation between word combinations. For example: stone house. The control relationship between the second and third types of defining word combinations is evident. For example: your life. The relationship between the second and third types of deterministic phrases is evident. For example: the face of a book. We can see approach and control relations in verb combinations: when he came yesterday, when he came to you.

Резюме

Сочетание слов является одной из тем, изучаемых в синтаксисе. Словосочетание – это синтаксическая единица, образованная на основе смыслового и грамматического сочетания двух или более самостоятельных слов. Словообразования делятся на две части по средствам выражения основной стороны - второй стороны: именные образования и глагольные образования. Основной вид именных сочетаний выражается именами - существительным, прилагательным, числом, местоимением и наречием. Существительные сочетания делятся на две большие группы: 1. Определяющие словосочетания; 2. Неопределяющие фразы. Различают три типа детерминированных фраз: а) первый тип детерминированных фраз; б) второй тип определяющих словосочетаний; в) третий тип детерминированных словосочетаний. Синтаксические отношения проявляются в двух формах: 1. отношения подчинения; 2. Отношения непослушания. Отношение подчинения возникает между подчиненными сложными предложениями и членами одного пола. Отношения подчинения проявляются в 3-х формах: 1. Отношения приближения; 2. отношения примирения; 3. Управленческие отношения. Никакие формально-грамматические средства для образования отношения подхода не привлекаются. Определение типа I представляет собой отношение приближения между словосочетаниями. Например: каменный дом. Очевидна управляющая связь между вторым и третьим типами определяющих словосочетаний. Например: ваша жизнь. Связь между вторым и третьим типами детерминированных словосочетаний очевидна. Например: лицевая сторона книги. В глагольных сочетаниях мы видим отношения приближения и контроля: когда он пришел вчера, когда он пришел к вам.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva